

POETIK MATNLARDA MILLIY QADRIYATLARNING LINGVOKULTUROLOGIK IFODASI (ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDA MISOLIDA)

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i08.011>

Narziyeva Ma'mura

ORCID-0000-0003-0542-8826

mamuranarziyeva164@gmail.com

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abdulla Oripov she'riyatida milliy qadriyatlarning lisoniy-badiiy ifodasi aksiologik lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Vatan, ona, oila, sadoqat, or-nomus, vijdon, adolat, ezgulik, shafqat va tarixiy mas'uliyat tushunchalari shoir poetik tafakkurining tayanch qadriyatlari sifatida tavsiflanadi. Ushbu qadriyatlarning nominativ birliklar, aksiologik oppozitsiyalar, metaforik ko'chimlar, murojaat shakllari hamda didaktik-falsafiy sintaktik qurilmalar vositasida ifodalanish xususiyatlari yoritiladi. Tahlillar natijasida shoir milliy qadriyatlarni pand-nasihat tarzida emas, balki tarixiy xotira, ma'naviy mas'uliyat va insoniy munosabatlar orqali badiiy gavdalantirgani aniqlanadi. Shuningdek, Abdulla Oripov poetikasida milliy qadriyatlarning umuminsoniy axloqiy mezonlar bilan uyg'unlashib, yaxlit aksiologik tizimni shakllantirishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: milliy qadriyat, aksiologiya, Vatan, ona, oila, vijdon, adolat, savob, lingvokulturologik talqin

LINGUOCULTUROLOGICAL EXPRESSIONS OF NATIONAL VALUES IN POETIC TEXTS (BASED ON THE POETRY OF ABDULLA ORIPOV)

Narziyeva M.N.

Samarkand State University

Abstract: The article investigates the linguistic and artistic interpretation of national values in Abdulla Oripov's poetry from the perspective of axiological linguoculturology. Homeland, mother, family, loyalty, honor, conscience, justice, virtuous action, compassion, and historical responsibility are identified as central value concepts. Their realization through naming units, evaluative oppositions, metaphorical transfer, forms of address, and didactic-philosophical syntax is analyzed. The study finds that the poet does not present values as abstract instruction; he embodies them

through personal choice, memory, and human relationships. In A.Oripov's poetics, national values form an open system integrated with universal ethics.

Keywords: national value, axiology, homeland, mother, family, conscience, justice, virtuous action, linguocultural interpretation

Kirish. Qadriyatlar jamiyatning nimani ezgu yoki yovuz, muqaddas yoki oddiy, sharaflı yoki nomaqbul deb bilishini tartibga soluvchi ma'naviy-me'yoriy mezonlar tizimidir.[4] Ular muayyan xalqning tarixiy tajribasi, diniy tasavvurlari, urf-odatları va madaniy xotirasini o'zida mujassamlashtiradi. Til esa ushbu baholash tizimini nominativ birliklar, metaforalar, ramzlar, barqaror birikmalar, paremiologik birliklar hamda nutqiy formulalar vositasida saqlaydi va avloddan avlodga yetkazadi [7].

Badiiy matn qadriyatni tayyor hukm shaklida takrorlamaydi, balki uni obraz, poetik ramz, konflikt, lirik kechinma va muallif munosabati orqali qayta talqin qiladi. Shu bois badiiy asarda qadriyat muayyan hayotiy vaziyat, shaxsiy tanlov, axloqiy ziddiyat va tarixiy xotira bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi [6]. Bunday yondashuv o'quvchiga qadriyatning mazmunini anglash bilangina cheklanmasdan, uning inson hayotidagi ahamiyatini hissiy jihatdan idrok etish imkonini ham beradi.

Aksiologik lingvokulturologiya poetik birlikning nafaqat lug'aviy va obrazli ma'nosini, balki unda ifodalangan baholash munosabatini ham o'rganadi. Bunda baholash subyekti, baholash obyekti, baholash mezoni hamda bahoning lisoniy ifodalanish usullari asosiy tahlil birliklari hisoblanadi [1]. Vatan, ona, or-nomus, vijdon, sadoqat, adolat kabi tushunchalar xalqning milliy dunyoqarashi va axloqiy tajribasini ifodalovchi aksiologik konseptlar sifatida qaraladi. Konsept tarkibidagi obrazli, tushunchaviy va qadriyatga oid komponentlarning o'zaro munosabati uning lingvomadaniy mohiyatini belgilaydi.

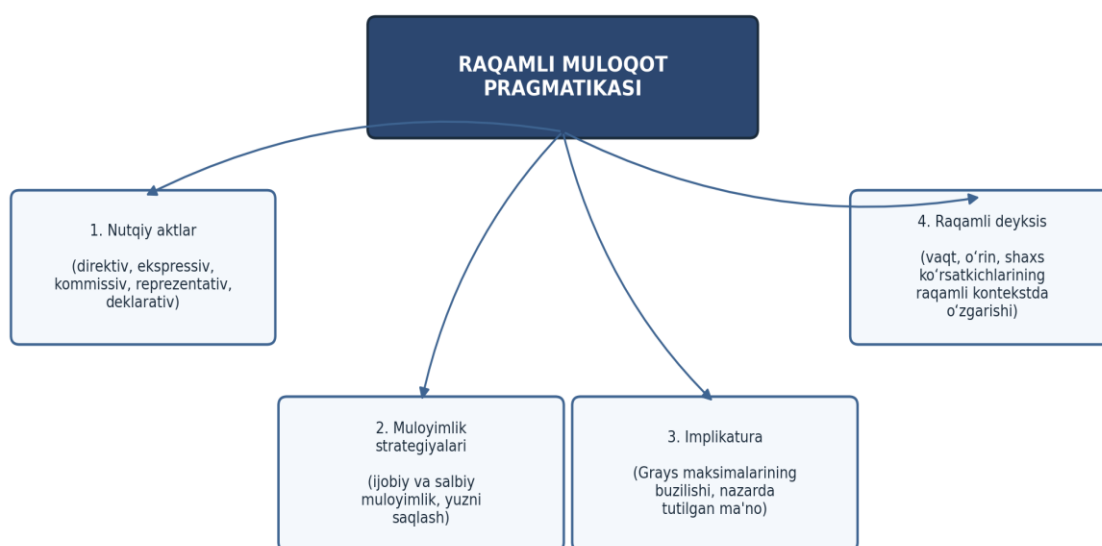
Poetik matnda qadriyatlar ko'pincha ezgulik-yovuzlik, sadoqat-xiyonat, adolat-adolatsizlik, or-orsizlik, xotira-unutish kabi aksiologik qarama-qarshiliklar asosida ochib beriladi. Mazkur qarama-qarshiliklar muallifning g'oyaviy pozitsiyasini, lirik qahramonning ma'naviy holatini va o'quvchiga yo'naltirilgan axloqiy munosabatni aniqlashga xizmat qiladi. Shuning uchun badiiy matndagi qadriyatlarni o'rganish ijodkorning individual dunyoqarashini hamda muayyan davrning ijtimoiy-madaniy tafakkurini yoritish imkonini beradi.

Abdulla Oripov ijodida Vatan, ona, oila, sadoqat, vijdon, adolat, savob, diyonat, mehr-oqibat va tarixiy mas'uliyat muntazam qaytadigan qadriyat markazlaridir. "Ayol", "Ona", "Oila", "Vijdon", "Adolat", "Savob", "Yaxshilik va yomonlik", "Haj daftari" turkumidagi she'rlar mazkur tushunchalarni turli hayotiy vaziyat va badiiy qarama-qarshiliklarda yoritadi [10-13]. Shoir uchun qadriyat insondan tashqarida turgan mavhum me'yor emas; u tanlov, sadoqat, pushaymon, burch va munosabatlarda namoyon bo'ladigan amaliy axloqdir.

Maqolaning maqsadi Abdulla Oripov she'riyatidagi milliy qadriyat konseptlarini lingvokulturologik va aksiologik jihatdan tizimlashtirish, ularning lisoniy voqelanish vositalarini hamda o'zaro ierarxiyasini aniqlashdan iborat.

Asosiy qism. Vatan qadriyati A.Oripov aksiologik tizimining markazida turadi. Shoir yurtni go'zalligi yoki boyligi uchungina sevishtirish g'oyasini tor deb biladi; Vatanga mansublik insonning o'z mavjudligi, xotirasi va kelajagi bilan bog'lanadi. Shu sababli O'zbekiston toponimi ona, taqdir, yurak, farzand va burch birliklari bilan semantik aloqaga kirishadi. Vatan oldidagi mas'uliyat faqat tashqi himoya emas, tilni asrash, tarixni unutmaslik, adolatni saqlash va xalq sha'niga munosib bo'lishni ham qamrab oladi. Bu kenglik Vatan konseptini boshqa qadriyatlarni birlashtiruvchi makrokonseptga aylantiradi.

1-sxema. Raqamli muloqot pragmatikasining tahlil modeli



1-chizma. Vatan makrokonsepti

Ona qadriyati shoir she'riyatida yaratish, mehr, sabr va ma'naviy qarzdorlik belgilarini birlashtiradi. "Ona", "Onamga xat", "Ona degan nom", "Onamni eslab" singari matnlarda ona obrazi shaxsiy xotiradan boshlanib, umuminsoniy ehtirom darajasiga ko'tariladi. Bunda qarindoshlik nomining o'zi kuchli baholovchi birlik bo'lib, ko'pincha ortiqcha sifatlashni talab qilmaydi. Ona bilan Vatan va til o'rtasidagi metaforik yaqinlik esa biologik hayot, madaniy hayot va hududiy mansublikning yagona manbadan oziqlanishini anglatadi.

Abdulla Oripov she'riyatida oila qadriyati insonning axloqiy kamol topishiga xizmat qiladigan ma'naviy makon sifatida yoritiladi. Jumladan, "Ota duosi" she'ridagi "O'g'lim, so'ramasman sendan mol-dunyo... Yonimda yursang bas sog'-u salomat" misralarida ota uchun moddiy boylik emas, farzandning sog'ligi va yaqinligi muhim ekani ko'rsatiladi. "O'g'lim" murojaati mehr va samimiyatni, "so'ramasman" fe'li esa otaning beg'araz munosabatini ifodalaydi. Mol-dunyo bilan farzand salomatligining qarama-qarshi qo'yilishi oila qadri moddiy manfaatlardan ustun ekanini anglatadi:

*O'g'lim, so'ramasman sendan mol-dunyo,
Uy ham qurib berma, mayli, alomat.
Mayli, ko'zlarimga bo'lmagil ziyo,
Yonimda yursang bas sog'-u salomat ("Ota duosi").*

"Onajon" she'rida esa ona mehrining fidoyilik xususiyati ochib beriladi. "Nahot, axir so'nggi dam ham farzandingni o'ylasang" misrasida ona hatto hayotining oxirgi lahzasida ham farzand taqdirini o'ylaydigan siymo sifatida tasvirlangan. "Ona", "farzand", "to'y", "kelinchak", "xotira" kabi birliklar o'zbek oilasiga xos mehr-oqibat, avlod davomiyligi va ota-ona roziligi kabi qadriyatlarni ifodalaydi. Ritorik so'roq shakli esa lirik qahramonning armoni va onasi oldidagi ma'naviy qarzdorligini kuchaytiradi:

*Zarragina rahm etgali,
Sabring menga yo'qmidi?
Onajonim, bundan o'zga
Jabring menga yo'qmidi? ("Onajon")*

Shoirning "Ayol" she'rida oila inson sadoqati sinovdan o'tadigan muhit sifatida namoyon bo'ladi. "Abadiy firoqni... abadiy visol deb bildi kelinchak" misrasidagi firoq va visol antitezasi ayolning umr bo'yi saqlagan vafosini ta'sirchan ifodalaydi. Kelinchakning hayot yo'li osoyishta oilaviy manzara orqali emas, ayriliq, sabr va sadoqat sinovi orqali ochiladi. Shu tariqa oila shoir talqinida faqat qarindoshlik munosabatlari majmui emas, balki mehr, burch, vafo va mas'uliyat shakllanadigan ma'naviy makon darajasiga ko'tariladi. Oilada yaqinlariga mehr va sadoqat ko'rsatgan inson jamiyat va xalq oldidagi mas'uliyatini ham chuqurroq anglaydi.

Or-nomus va vijdon konseptlari shaxsning ichki nazorat tizimini ifodalaydi. Oripov matnida vijdon tashqi jazodan oldin hukm chiqaradigan ruhiy mezondir. Ritorik so'roqlar, o'z-o'ziga murojaat, keskin antiteza va hukm ohangidagi qisqa gaplar vijdonning dialogik tabiatini ko'rsatadi: lirik subyekt nafaqat boshqani baholaydi, balki o'zini ham savolga tutadi. Or va nomus esa shaxsiy sha'nni xalq, ajdod va yaqinlar oldidagi mas'uliyat bilan bog'laydi. Bu tushunchalar o'z manfaatini mutlaq mezon deb bilishga qarshi turadi.

Adolat qadriyati shoirning ijtimoiy-falsafiy she'rlarida faol. Adolat ko'pincha nur, quyosh, to'g'ri yo'l va uyg'onish obrazlari bilan, adolatsizlik esa qorong'ilik, soxtalik, kibr va zulm bilan bog'lanadi. Bunday metaforik oppozitsiya o'quvchiga baholash yo'nalishini ravshan ko'rsatadi, biroq shoir adolatni tayyor va oson g'alaba sifatida tasvirlamaydi. U insondan haqiqatni tan olish, manfaatdan voz kechish va javobgarlikni qabul qilishni talab etadi. Shu bois adolat ijtimoiy ideal bilan birga shaxsiy axloqiy amaliyotga aylanadi [11].

Savob, ezgulik va mehr-oqibat konseptlari diniy hamda kundalik tajribani birlashtiradi. "Haj daftari" turkumida savob ritual amalning tashqi belgisi emas,

muhtojga yordam, kibrdan tiyilish, marhum sha'nini hurmat qilish va g'iybatdan saqlanish kabi konkret xulq bilan o'lchanadi [13]. Shoh va gado, boy va miskin, zohir va botin qarama-qarshiliklari axloqiy qiymatning ijtimoiy maqomga bog'liq emasligini ko'rsatadi. Bu talqin milliy diniy tasavvurni insonparvarlik bilan bog'laydi hamda ezgulikni kundalik munosabatlarda tekshiriladigan qadriyat sifatida belgilaydi.

Tarixiy mas'uliyat qadriyati Temur, Bobur, Alisher kabi presedent nomlar orqali ochiladi. Shoir ajdodlarni faqat faxr manbai sifatida eslamaydi; ularning nomi hozirgi avlodni o'z xulqi, bilimi va iroda darajasini baholashga majbur qiluvchi mezonga aylanadi. Tarixiy nom bilan zamonaviy vaziyat o'rtasidagi masofa ritorik savol va murojaat vositasida qisqaradi. Natijada "ajdodga munosiblik" qadriyati yuzaga keladi. Bu model o'tmishni muzeylashtirmaydi, balki uni bugungi tanlov va kelajak mas'uliyatiga bog'laydi [10].

Qadriyatlar tizimining muhim xususiyati ularning o'zaro bog'liqligidir. Vatanga sadoqat ona tilini qadrlashsiz, tarixiy xotira vijdotsiz, e'tiqod adolatsiz, oila mehru oqibatsiz to'liq bo'la olmaydi. Shoir bir qadriyatni boshqasidan uzib mutlaqlashtirmaydi. Bu holat matnda semantik zanjirlar orqali ko'rinadi: ona - til - Vatan; vijdon - adolat - haqiqat; duo - savob - mehr; ajdod - xotira - burch. Zanjirlarning takroriyliigi poetik korpusda barqaror aksiologik model mavjudligini ko'rsatadi.

Tahlil natijasida A.Oripov she'riyatidagi qadriyatlar uch darajali tizimga birlashishi aniqlandi. Birinchi daraja shaxsiy-qarindoshlik qadriyatlari: ona, oila, vafo, mehr. Ikkinchi daraja ijtimoiy-milliy qadriyatlar: Vatan, xalq, til, or-nomus, tarixiy xotira. Uchinchi daraja ma'naviy-universal qadriyatlar: vijdon, adolat, ezgulik, savob va inson sha'ni. Darajalar o'rtasida qat'iy chegara yo'q; ona obrazi milliy Vatanga, savob kundalik mehrga, tarixiy xotira shaxsiy burchga o'tib turadi.

Natijalar qadriyatning poetik ta'siri bevosita nomlanishdan ko'ra konflikt va tanlovda kuchliroq namoyon bo'lishini ko'rsatdi. "Adolat" so'zining o'zi ijobiy bahoni bildiradi, ammo u zulm yoki manfaat bilan to'qnashganda badiiy muammo darajasiga ko'tariladi. Xuddi shuningdek, sadoqat ayriliq, vijdon vasvasa, savob kibr, Vatan esa tarixiy sinov fonida ochiladi. Aksiologik tahlil shu sababli ijobiy leksemalarni sanash bilan emas, ularning qarama-qarshi qutbi va matndagi natijasini aniqlash bilan to'ldirilishi zarur.

Xulosa. Abdulla Oripov she'riyatida milliy qadriyatlar lisoniy nominatsiya, metaforik model, baholovchi oppozitsiya, murojaat, takror va falsafiy-didaktik sintaksis orqali voqelanadi. Vatan, ona, oila, sadoqat, vijdon, adolat, savob, mehr-oqibat va tarixiy mas'uliyat konseptlari bir-birini to'ldiradigan yaxlit aksiologik tizimni tashkil etadi. Ushbu tizimning markazida insonning o'zi, yaqinlari, xalqi va tarixi oldida mas'uliyatli bo'lish g'oyasi turadi.

Shoir milliy qadriyatlarning mohiyatini bevosita izohlab bermaydi. Ularni hayotiy sinovga duch kelgan insonning qarori, munosabati va xatti-harakati orqali ochib beradi.

Shu sababli shoir she'riyatini lingvokulturologik tahlil qilishda fe'l zamonlari, modal so'zlar, murojaat shakllari hamda asar yakunida ifodalangan muallif bahosiga alohida e'tibor qaratish zarur. Kelajakda shoir asarlari asosida elektron korpus yaratilib, qadriyat bildiruvchi so'zlarning qanday birliklar bilan qo'llanishi va davrlar davomida o'zgarishi o'rganilsa, milliy qadriyatlar ifodasining tarixiy taraqqiyoti yanada to'liq ochib beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. - 2-е изд., доп. - М.: Едиториал УРСС, 2002. - С. 22-23.
2. Жабборов И. Халқ шоири лирикасида миллий бирлик // Илм сарчашмалари. - 2008. - № 2. - Б. 59-62.
3. Йўлдошев Б., Ярашев Б. Истиқлол шукуҳи билан...: Абдулла Орипов шеърлятида эрк ва адолат мавзулари // Шарқ юлдузи. - 2008. - № 4. - Б. 144-146.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: Перемена, 2002. - С. 115-117.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: Перемена, 2002. - С. 107-108.
6. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. - М.: Искусство, 1970. - С. 44-52.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001. - С. 37-47
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. - Москва: Академия, 2001. - 208 с.
9. Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2012. - № 5. - Б. 3-16.
10. Орипов А. Ёиллар армони: шеърлар ва дostonлар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. - 568 б.
11. Орипов А. Сайланма: шеърлар, туркумлар ва дoston. - Тошкент: Шарқ, 1996. - 464 б.
12. Орипов А. Танланган асарлар: тўрт жилдлик. 1-жилд: Шеърлар ва дostonлар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. - 432 б.
13. Орипов А. Ҳаж дафтари. Ҳикмат садолари: эллик ҳадис. - Тошкент: Шарқ, 1992. - 64 б.
14. Раҳмонова М. Абдулла Ориповнинг "Аёл" шеъри ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1997. - № 4. - Б. 51-52.
15. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. - Тошкент: Фан, 2013. - 136 б.
16. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. - New York: Oxford University Press, 1992. - 487 p.